

**“İQTİSADI İSLAHATLAR”
elmi-analitik jurnal**

**TİCARƏTİN
LİBERALLAŞDIRILMASI
SİYASƏTİ VƏ ONUN REAL
MƏZƏNNƏYƏ
TƏSİRİ**

 № 1 (2)

Vüsalə CƏFƏROVA,
Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat
Nazirliyinin İqtisadi İslahatlar Elmi-Tədqiqat
İnstitutunun aspirantı

Ticarətin liberallaşdırılması siyasəti və onun real məzənnəyə təsiri

Vüsalə CƏFƏROVA,
Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat Nazirliyinin İqtisadi İslahatlar Elmi-Tədqiqat
İnstitutunun aspirantı

XÜLASƏ

Araşdırmalar göstərir ki, ticarətin liberallaşdırılması real məzənnə ucuzlaşması ilə nəticələnir. Doğrudur liberallaşmaya keçid dövründə müvəqqəti olaraq məzənnə bahalaşa bilər ki, amma bunu təsdiq edən empirik dəlillər azdır. Bu məqalədə ticarətin liberallaşdırılması tədbirlərinin 40-dan çox ölkədəki təsirləri təhlil olunur. Tədqiqatın əsas nəticəsi göstərir ki, ölkələr liberal ticarət siyasəti apardıqda real məzənnə ucuzlaşır. Bununla belə, bəzi ölkələrdə liberallaşmanın başlanğıcı və ya ilkin dövrdə real məzənnə ucuzlaşmışdır. Azərbaycanda ticarətin liberallaşdırılması siyasəti birbaşa olaraq qeyri-neft sektorunun ixracına təsir göstərir.

Açar sözlər: Ticarət, liberallaşdırma siyasəti, ÜDM, ixrac, idxal.

GİRİŞ

XX əsrin sonlarında bir çox inkişaf etməkdə olan ölkələrin inkişaf strategiyalarında bazar əsaslı yanaşmaları dəstəkləyən əhəmiyyətli dəyişikliklər həyata keçirildilər. Bu, dünyanın əksər ölkələrinin global ticarət və iqtisadiyyata inteqrasiyası ilə nəticələndi. Bir çox ölkələr öz iqtisadiyyatlarını bazara çıxarmaq üçün xarici ticarəti liberallaşdırdılar ki, bu da həm də milli sənayeləri özəlləşdirməyi tələb edirdi. Qeyd etmək lazımdır ki, ticarətin liberallaşdırılması onun real effektiv məzənnəyə təsirlərinin tədqiqi üçün unikal sınaq alətidir ki, bu da qismən və müvəqqəti liberallaşmanın təsirlərini tamamilə liberallaşma təsirləri ilə müqayisə etmək üçün məlumatları təmin edir.

Real məzənnə daimi real şoklara və daxili və xarici balanslara cavab olaraq mövcud dəyişikliklərə uyğun tarazlığa keçir. Ticarətin liberallaşdırılması belə şoklardan biridir. Azərbaycan kimi kiçik ölkə ticarətini liberallaşdırdıqda, nisbi qiymət dəyişikliyinə cavab olaraq idxal olunan mallara tələb artacaq və qeyri-ticari mallara tələb azalacaq. Marshall-Lerner şərtinə əsaslanaraq, daxili və xarici tarazlığı qorumaq üçün məzənnənin real ucuzlaşması lazımdır (Edwards, 1989). Bununla belə, Calvo və Drazen (1998) göstərdi ki, qeyri-müəyyən müddətdə ticarətin liberallaşdırılması istehlakda sürətli və yuxarıya doğru sıçrayışa səbəb ola bilər (həmçinin dövr ərzində optimallaşdırma vasitəsilə qeyri-ticari mallar da daxil olmaqla) və real qiymət artımına səbəb ola bilər.

Ticarətin liberallaşdırılmasının real məzənnə dəyişikliyinə təsiri çox az empirik sübutlarla araşdırılıb. Bu məqsədlə ya ticarət məhdudlaşdırıcılığının (və ya açıqlığının) qeyri-dəqiq ölçüləri istifadə olunur, ya da təsir dolayısı ilə sınaqdan keçirilir. Pritchettə (1991) görə bu indekslər yaxşı korrelyasiya deyil və bir ölçünün digərindən daha yaxşı olduğunu göstərən heç bir dəlil yoxdur.

Bu tədqiqatda qeyd edilən yanaşmalardan fərqli olaraq, ticarətin liberallaşdırılmasının real valyuta məzənnəsinin dəyişməsinə təsirini müəyyən etmək üçün 40-dan çox ölkədə ticarətin liberallaşdırılması nəticələrinə əsaslanan tədqiqatdan istifadə edilir. İstifadə olunan panel statistik məlumat dəsti 60 ölkə üzrə 1970 və 1995-ci illər üzrə illik məlumatları əhatə edir ki, onlardan demək olar ki, 40-ı müəyyən dövr ərzində ticarət sistemini liberallaşdırıb (bəzi ölkələrdə bir neçə dəfə). Bundan əlavə, həmçinin sınaq müddətində aşağı ticarət maneələri olan 17 ölkəni əhatə edir. Praktiki olaraq əlçatan vaxt seriyası məlumatları olan bütün inkişaf etməkdə olan ölkələr ticarətin liberallaşdırılması nümunəsinə daxildir, testin nəticələrini yoxlamaq üçün inkişaf etmiş ölkələrin nümunələri, o cümlədən Avstraliya, Avstriya, Kanada, Danimarka, Finlandiya, Fransa, Almaniya, İrlandiya, İtaliya, Yaponiya, Hollandiya, Norveç,

Sinqapur, İsveç, İsveçrə, Böyük Britaniya və ABŞ da daxil edilib.

Tədqiqatın nəticələrinə əsasən, ilk növbədə, biz müşahidə edirik ki, ölkəyə xas faktorlara - məsələn, real valyuta məzənnəsinin onun uzunmüddətli tarazlığından kənara çıxmasına, nisbi ümumi daxili məhsulun (ÜDM) artımı, ticarət şərtləri, ÜDM-də dövlət xərclərinin payı və xalis kapital daxilolmaları - həqiqi valyuta məzənnəsi ölkədə ticarətin liberallaşdırılmasının ən son tətbiqindən sonra ucuzlaşır. Digər bir nəticə ondan ibarətdir ki, çoxsaylı liberallaşdırma siyasətinə malik olan ölkələrdə ticarətin liberallaşdırılmasının başlanğıcında real valyuta məzənnəsində heç bir əhəmiyyətli dəyişiklik aşkar edilməmişdir ki, bu da ticarətin qismən və ya müvəqqəti liberallaşdırılmasının real mübadilənin tənzimlənməsini yavaşlatdığını və ya onun tarazlıq səviyyəsinə nisbətə gecikdirdiyini göstərir.

A. NƏZƏRİYYƏ

Ticarətin liberallaşdırılmasının real məzənnəyə təsirini təhlil etmək üçün bir neçə model işlənib hazırlanmışdır. Dornbusch (1974) tərəfindən hazırlanmış bir model göstərdi ki, tariflərin artırılması, əgər əvəzediciləri qeyri-ticari mallar təşkil edirsə, real qiymət artımına gətirib çıxaracaq ki, bu ümumiləşdirmə səviyyəsində ağlabatan bir fərziyyədir. İşlənmiş digər nəzəri modellər ticarətin liberallaşdırılması da daxil olmaqla, real məzənnənin tarazlığının onun fundamental determinantlarına cavab olaraq necə dəyişdiyini təhlil etməyə imkan verir.

Edwards (1989) tariflərdə daimi artımın bütün mallar üzrə əvəzətmənin real bahalaşmaya səbəb olacağını və əvəzətmə effektinin gəlir effektində üstünlük təşkil etdiyini göstərən real məzənnə tarazlığının zamanlararası modelini işləyib hazırladı. Khan və Ostry (1992) tərəfindən hazırlanmış modeldə iqtisadiyyatın qeyri-ticari və idxal olunan malları istehlak etdiyi, qeyri-ticari və ixrac edilə bilən məhsulları istehsal etdiyi müşahidə edilir. Bütün malların normal olduğu və tarifin aşağı salınmasının gəlir effektinin nisbi qiymət dəyişikliklərinin əvəzədicisi təsirində üstünlük təşkil etmədiyi fərziyyəsinə əsaslanaraq, real məzənnə tarifin aşağı salınmasına cavab olaraq ucuzlaşır. Bununla belə, Calvo və Drazen (1998) tərəfindən hazırlanmış modeldə göstərmişdir ki, qeyri-müəyyən müddətə ticarətin liberallaşdırılması istehlakda yuxarıya doğru sıçrayışa və beləliklə də qısamüddətli real qiymət artımına səbəb ola bilər. Növbəti bölmədə real məzənnənin ticarətin liberallaşmasına reaksiyasını və real məzənnəyə təsir edən digər amilləri öyrənən model təqdim olunur.

B. REAL VALYUTA MƏZƏNNƏSİNİN TİCARƏTİN LİBERALLAŞMASINA REAKSİYASI

Dornbusch (1974) tərəfindən hazırlanmış model real məzənnənin tarazlığının ticarətin daimi liberallaşmasına reaksiyasını təqdim edir. Bu model terminləri araşdırır və empirik təhlil üçün bələdçi təqdim edir. Bu araşdırmada ticarətin müvəqqəti liberallaşdırılmasının mənası da qısa şəkildə araşdırılır. Əgər fərz etsək ki, daxili bazar üç əmtəə istehlak və istehsal edir: ixrac edilə bilən, idxal olunan və ticarət olunmayan mallar. Bu zaman ticarət oluna malların nisbi dünya qiyməti (dünya ticarət şərtləri), P^* verilib. Həmçinin hesab etmək lazımdır ki, gəlirlər xərclərə bərabərdir və tarif gəlirləri birdəfəlik istehlakçılara yenidən bölüşdürülür və heç bir ilkin təhrif yoxdur. Bu halda, N qeyri-ticari mallara olan izafi tələbdir; I - qeyri-ticarətlə ölçülən gəlirdir; P_m və P_e müvafiq olaraq idxal edilə bilən və ixrac oluna bilən malların qeyri-ticari mallara nisbətən daxili nisbi qiymətləridir; və t tarif dərəcəsi olsun. Bütün qiymətlər ümumi valyutaya çevrilir və tarazlıqda qeyri-ticari mallara olan izafi tələb sifra bərabərdir:

$$N(P_m, P_e, I) = 0. \quad (1)$$

Alınan malların daxili nisbi qiymətləri dünya ticarət şərtləri və tarifləri ilə müəyyən edilir:

$$T = (1 + t).$$

Buna görə də,

$$P_m/P_e = P^* T. \quad (2)$$

Bu göstərir ki, ticarət olunmayan mallar bazarında tarazlıq ticarət balansını nəzərdə tutur. Əgər m və e -ni idxal edilə bilən və ixrac oluna bilən malların nisbi qiymətlərinə uyğun olaraq qeyri-ticari malların kompensasiya edilmiş izafi tələb elastiklikləri kimi təyin etsək, onda tam diferensiallaşan tənlik (1) alınır. Qeyd edək ki, tarif gəlirlərinin yenidən bölüşdürülməsi o deməkdir ki, tarifdə kiçik dəyişiklik gəlir effekti yaratmır:

$$\theta_m \hat{P}_m + \theta_e \hat{P}_e = 0. \quad (3)$$

Dünya ticarət şərtlərini sabit saxlasaq və diferensial tənliyin (2) loqarifmini alsaq, bunu alarıq

$$\hat{P}_m - \hat{P}_e = \hat{T} + \hat{P}^*. \quad (4)$$

Onda (3) və (4) tənlikləri həll etsək:

$$\hat{P}_e = -\frac{\theta_m}{\theta_m + \theta_e} \hat{T}, \quad (5)$$

və

$$\hat{P}_m = \frac{\theta_e}{\theta_m + \theta_e} \hat{T}. \quad (6)$$

Müşahidə olunur ki, qeyri-ticari mallar həm ticarət edilən malları əvəz edirsə, həm də qeyri-ticari mallara olan izafi tələbin çarpaz qiymət elastikliyi θ_m və θ_e müsbətdirsə, (5) və (6) tənlikləri göstərir ki, tariflərin azalması qeyri-ticari mallar baxımından idxal olunan malların nisbi qiymətlərində azalma və qeyri-ticari mallar baxımından ixrac olunan malların nisbi qiymətində artıma səbəb olur. Bu o deməkdir ki, həm ticarət olunmayan, həm də idxal edilə bilən malların daxili qiyməti dünya qiyməti ilə verilən ixrac olunan mallara nisbətən azalır. Beləliklə, daxili qiymət səviyyəsi dünya qiymət səviyyəsinə nisbətən birmənalı olaraq azalır, real məzənnə isə ucuzlaşır.

Bunu daha formal şəkildə göstərmək üçün fərz edək ki, ümumi istehlak Cobble-Duglas funksiyasında olduğu kimi, idxal edilə bilən, ixrac oluna bilən və qeyri-ticari malların payı kimi α , β , və $(1 - \alpha - \beta)$ -dir. Burada P_n qeyri-ticari malların qiymət səviyyəsi və Q daxili qiymət indeksidir, onda tənlik belə olacaq:

$$Q = (P_m * P_n)^\alpha (P_e * P_n)^\beta P_n^{(1-\alpha-\beta)} = P_m^\alpha P_e^\beta P_n. \quad (7)$$

Beləliklə, Q_t dünya ticarətinin qiymət indeksidir və digər parametrlərin ölkələr üzrə eyni olduğunu fərz etsək.

$$\begin{aligned} Q_t &= (P^* P_e P_n)^{\frac{\alpha}{\alpha+\beta}} (P_e P_n)^{\frac{\beta}{\alpha+\beta}} \\ &= P^{*\frac{\alpha}{\alpha+\beta}} P_e P_n. \end{aligned}$$

Əgər real mübadilə məzənnəsini (RER) dünya bazarında ticarət edilə bilən qiymət səviyyəsinin daxili qiymətlərə nisbəti (ümumi valyuta ilə) kimi müəyyən etsək, $RER = Q_t/Q_a$ alarıq. RER-də artım real amortizasiyanı göstərir:

$$\begin{aligned} \hat{RER} &= -\alpha \hat{P}_m + (1 - \beta) \hat{P}_e \\ &= -\frac{\alpha \theta_e + (1 - \beta) \theta_m}{\theta_m + \theta_e} \hat{T}. \end{aligned}$$

Buna görə də, qeyri-ticari mallar hər iki ticarət malının əvəzedicisi olduqda, tariflərin azalması RER-in artmasına və real amortizasiyasının tarazlığına səbəb olacaqdır. $\theta_m + \theta_e > 0$ olduğunu diqqətə alsaq görmək olar ki, tariflərin azaldılmasına cavab olaraq qeyri-ticari və idxal edilə bilən mallar bir-birini tamamlayanda, ticarət oluna bilən malların qiymətləri qeyri-ticari mallara nisbətən azalır. Bununla belə, daxili bazarda qiymət səviyyəsindəki nisbi dəyişiklik birmənalı deyil. Eynilə, qeyri-ticari və ixrac edilə bilən mallar bir-birini tamamlayanda, tarifi aşağı salınması həm ticarət oluna bilən malların qiymətlərinin azalmasına, həm də daxili qiymət səviyyəsinin dünya qiymət səviyyəsinə nisbətən azalmasına səbəb olacaqdır.

Ümumiləşdirsək, deyə bilərik ki, qeyri-ticari mallar ticari malların əvəzediciləridirlər. Ona görə də ticarətin liberallaşmasına cavab olaraq real məzənnə ucuzlaşmalıdır. Əvvəlki təhlil ticarətin daimi əsasda liberallaşdırılmasına aiddir. Keçici xarakterli islahat isə qısa müddətdə real bahalaşmaya gətirib çıxara bilər. Bunun səbəbi, ticarətin liberallaşdırılması siyasətinin icrası zaman qiymətlərin daha yüksək artımının gözlənilməsi ilə ticarətin qeyri-kommersiya mallarına tələbin artması da daxil olmaqla, islahatlar davam edərkən fərdi istehlakı artırmasına səbəb olur (Calvo və Drazen, 1998). Nəticədə, qeyri-ticari mallarının qiyməti qalxır. Bu, ticarət edilə bilən malların dünya qiymətlərini sabit saxlayaraq, ixrac edilə bilən P_e və idxal mallarının P_m -nin nisbi qiymətlərində azalma deməkdir. Tənlik (7) ə real məzənnənin bahalaşdığını göstərir.

C. REAL EFFEKTİV MƏZƏNNƏSİNƏ AİD OLAN DİGƏR AMİLLƏR

Real məzənnəyə məhsuldarlığın artması, ticarət şərtlərinin dəyişməsi, qeyri-ticarət mallarının dövlət tərəfindən istehlakı və kapital axını daxil olmaqla digər amillər də təsir göstərir. Bu amillərin gözlənilən təsirləri aşağıda qısaca təsvir edilmişdir.

Məhsuldarlığın artması. Harrod-Samuelson-Balassa-nın fərziyyəsində qeyd olunur ki, sürətli artım müşahidə olunan ölkələrdə real məzənnə bahalaşır. Buna səbəb daha yüksək artım tempinə malik ölkələrdə məhsuldarlığın artırılması aşağı artım olan ölkərə nisbətən daha sürətli baş verir. Bundan əlavə, texnoloji tərəqqi ticarət sektoruna meyillidir və bu, iqtisadiyyatda real əmək haqqının artmasına səbəb olur. Beləliklə də ticari-mallara nisbətən qeyri-ticari malların qiymətinin artmasına səbəb olur.

Ticarət şərtləri. Ticarət şərtinin ekzogen təsirdən yaranan dinamika – başqa sözlə ixrac edilə bilən məhsulların idxal olunan mallara nisbi dünya qiymətləri - həm gəlir, həm də əvəz edilən məhsul effektləri vasitəsilə real məzənnənin hərəkətinə təsir göstərir (Edwards, 1989). Ticarət şərtinin azalması real gəlirin azalmasına və buna görə də tələbin və qeyri-ticarət mallarının nisbi qiymətinin azalmasına səbəb olur. Bununla belə, ticarət şərtlərinin pisləşməsinin əvəzedicisi təsiri daha azdır. Yenə də, qeyri-ticari malların və satıla bilən malların əvəzedicisi olduğunu fərz etsək, ticarət şərtlərinin pisləşməsi qeyri-ticarət qiymətlərinin idxal olunan mallara nisbətən azalmasına, ixrac oluna bilən mallara nisbətən isə yüksəlməsinə səbəb olacaq və qeyri-ticarət mallarının nisbi qiymətindəki dəyişikliyi qeyri-müəyyən olaraq qalacaq. Gəlir effektinin üstünlük təşkil etdiyini fərz etsək, o zaman ticarət şərtlərinin pisləşməsinə cavab olaraq real məzənnənin ucuzlaşması gözlənmək olar.

Dövlət xərclərinin payı. Dövlət xərclərinin səviyyəsinin dəyişməsi real məzənnənin dəyişməsinə təsir göstərir. Dövlət xərcləri qeyri-ticari malların böyük tərkib hissəsinə malik olduğundan, dövlət xərclərinin artması qeyri-ticari mallara tələbin artmasına səbəb olacaq. Bu

əvəzetmə effektidir. Bununla belə, dövlət xərclərinin artımı daha yüksək vergilər hesabına maliyyələşdirilməlidir ki, bu da sərəncamda olan gəlirin azalmasına və qeyri-ticari mallara tələbin azalmasına səbəb olur. Bu gəlir effektidir. Ən ağlabatan halda, əvəzetmə effekti üstünlük təşkil edəcək və real məzənnə bahalaşacaq (Edwards, 1989).

Kapital axını. Ötən səirin don onilliyində dünya həm də inkişaf etməkdə olan ölkələrdə misli görünməmiş kapital bazarının açılmasına şahid oldu (Henry, 1997a). Bu açılışla eyni vaxtda inkişaf etməkdə olan iqtisadiyyatlara böyük kapital axını olur. Kapitalın axını alıcı ölkədə qeyri-ticari mallara tələbi artırır və beləliklə, real qiymət artımına səbəb olur.

Yuxarıdakı təhlillər göstərir ki, real məzənnənin ticarətin liberallaşdırılmasına reaksiyasını yoxlayarkən məhsuldarlığın artımı, ticarət şərtləri ilə bağlı şoklar, dövlət xərclərinin dəyişməsi və kapital axınının təsirlərinə nəzarət etmək vacibdir.

D. ƏDƏBİYYAT İCMALI

Bu bölmədə əvvəlcə ticarətin liberallaşmasına real valyuta məzənnəsinin təsiri seçmə ədəbiyyatların icmalı ilə təqdim edilir və sonra ticarət rejimlərinin açıqlığının müxtəlif ölçüləri təhlil edilir. Ticarətin liberallaşdırılmasının real məzənnəyə nəzəri təsiri yaxşı araşdırılsa da, empirik sübutlar nisbətən azdır və əhatə dairəsi məhduddur. Ticarət məhdudiyyətlərinin və valyuta nəzarətinin miqyas indeksi kimi valyuta məzənnələrinin paralel bazar qiymətindən (spread) istifadə edən Edvards (1989) 1962-84-cü illərdə inkişaf etməkdə olan 12 ölkədə təcrübə əsasında ticarətin məhdudlaşdırılmasının real valyuta məzənnələrinin bahalaşmasına səbəb olduğunu göstərmişdir.

Paralel bazar qiyməti (market spread) ticarət siyasətinin məhdud olmasının qeyri-dəqiq ölçüsüdür. Khan və Ostry (1992) inkişaf etməkdə olan ölkələrdə idxal tələbinin gəlir elastikliyinə, idxal tələbinin qiymət elastikliyinə və ixrac təklifinin qiymət elastikliyinə mövcud təxminlərdən istifadə edərək, tarifin azaldılmasına cavab olaraq real məzənnə tarazlığının ucuzlaşdığını göstərmişdir.

Elbadavi (1994) isə açıqlığı müəyyənləşdirmək üçün ticarət intensivliyindən (ixrac və idxalın ÜDM-ə nisbəti) istifadə edərək açıqlığın real məzənnəyə əhəmiyyətli təsir göstərmədiyini nəticəsini əldə etmişdir. Ticarət intensivliyi ticarət rejiminin açıqlığının ölçmək üçün ideal meyar deyil. Ticarətin liberallaşdırılması ilə bağlı ən geniş tədqiqatlardan birində Mikaely, Papageorgiou və Choksi (1991) ticarətin liberallaşdırılması epizodları zamanı real məzənnənin dinamikasını araşdırıblar. Onlar ticarətin liberallaşdırılması epizodları zamanı real məzənnənin qrafikini tərtib etdilər və aşkar etdilər ki, real məzənnənin dinamikası üçün adekvat model yoxdur. Lakin onların araşdırmalarında real məzənnəyə təsir edə biləcək digər amillərə nəzarət etmək elementləri də müəyyən edilə bilinmədi.

Real məzənnəsinin ticarətin liberallaşdırılmasına reaksiyasının empirik şəkildə sınaqdan keçirilməsinin əsas problemi ticarət məhdudluğunun çoxölçülü və ya çoxmiqyaslı olmasıdır. Ticarət siyasətinin mövcud vəziyyətinin ölçülməsi üçün bir çox vasitə və ya müxtəlif tədbirlərdən istifadə edilmişdir. Bu tədbirləri iki geniş kateqoriyaya bölmək olar: nəticəyə əsaslanan və insidentə əsaslanan (Baldwin, 1989). Birincisi, ticarət maneələri nəticəsində (qiymətlər və ticarət axınları) məruz qalan dəyişənləri araşdıraraq ticarət rejiminin məhdudluğunun ölçülməsini nəzərdə tutur. İkincisi isə tarif səviyyəsini ölçür və ya sektorlar üzrə qeyri-tarif məhdudiyyətlərinin baş verməsini hesablayır.

Nəticəyə əsaslanan tədbirlər çərçivəsində iki alt kateqoriya var: vəsaitlərin axınına əsaslanan tədbirlər və qiymətə əsaslanan tədbirlər. Axına əsaslanan tədbirlərə ticarət intensivliyi (ixrac və idxalın ÜDM-ə nisbəti), uyğunlaşdırılmış ticarət intensivliyi (ticarətə təsir edən amillərə uyğunlaşdırılmış ticarətin ÜDM-ə nisbəti, o cümlədən xarici nəqliyyat xərcləri, ölkənin ölçüsü və s.) daxildir. Limerin (1988) müdaxilə indeksləri (Heckscher-Ohlin modellərinə əsaslanan, ticarətin proqnozlaşdırılan ticarətdən yayınması) və idxalın nüfuz etmə nisbəti. Qiymətə əsaslanan tədbirlərə gizli tarif dərəcələri (daxili qiymətlərlə oxşar məhsulların sərhəd qiymətləri arasındakı fərqlər) və valyuta məzənnələrinin qara bazar premiumunun məbləği

daxildir (Pritchett, 1991; and Andriamananjara and Nash, 1997).

Dolaylı tarif axına əsaslanan tədbirlərə daha çox üstünlük verilir, çünki o, həm tarif, həm də qeyri-tarif məhdudiyyətlərini əks etdirir. Bununla belə, bu tədbirləri müəyyən edib ölçmək üçün model qurmaq çətindir və məlumatların mövcudluğu ilə məhdudlaşır. Valyuta məzənnələrinin qara bazar premiumun məbləği valyuta nəzarəti üçün yaxşı bir vasitədir. Bununla belə, mükafata təkəz idxala olan izafi tələb deyil, həm də xarici aktivlərə tələb təsir edir. Bundan əlavə, o, tariflərin və qeyri-tarif tədbirlərinin səbəb olduğu ticarət məhdudiyyətini müəyyən etmək üçün yetərli deyil.

İnsidentlərə əsaslanan tədbirlərə orta tarif dərəcələri və qeyri-tarif məhdudiyyəti indeksləri daxildir (Pritchett, 1991; and Andriamananjara and Nash, 1997). Orta tarif həm sadə, həm də orta çəki ilə (istehsal və ya idxalda çəkisi) qaydalarda müəyyən olunan tarif dərəcəsinin orta çəkisini tapmaqla ölçülə bilər. Tarif məhdudiyyətlərinin təsiri güzəştlər və qaçaqmalçılıqdan təsirlənən yığım dərəcəsiindən asılı olduğundan, tariflərin orta çəkisi tarif sisteminin məhdudluğunu əks etdirməyə bilər. Orta tarif dərəcəsinin alternativ ölçüsü tarif gəlirlərinin idxala nisbətidir. Bununla belə, bu, rəqabət aparan idxalda yüksək dərəcələr və daxilolmalar üzrə aşağı dərəcələr nəticəsində tarif strukturunda olan “eskalasiyanı” maskalaya bilər. Bu səbəblə orta qanuni tarif dərəcəsi, xüsusilə də istehsala görə müəyyən olunan orta tarif dərəcəsinin çəkisinə üstünlük verilən ölçüdür.

Tarifə əsaslanan bütün tədbirlərin ümumi çatışmazlığı ondan ibarətdir ki, onlar qeyri-tarif ticarət maneələrinin təsirini əks etdirmir və bu, bəzi məhsullar üçün tarifləri lazımsız edə bilər. Bu səbəbdən, qeyri-tarif maneələrinin (NTB) yayılması üzrə tədbirlər hazırlanır, adətən NTB-lərə tabe olan məhsulların payı kimi hesablanır ki, bura məhdudlaşdırıcı lisenziyalaşdırma, kvota, qadağalar, maliyyə məhdudiyyətləri (avans ödəmiş idxal depoziti, valyuta nəzarəti və qadağalar), qiymətə nəzarət və idxal kanallarına nəzarət (məsələn, dövlət inhisarı) daxildir (Erzan və başqaları, 1989). Müxtəlif NTB-lərin ticarətində məhdudlaşdırıcılıq fərqli olduğundan və onların təsirləri məhsullar və ölkələr üzrə fərqli olduğundan, bu, etibarlı ölçü deyil. İnsidentlərə əsaslanan tədbirlərə əlavə olaraq, qanuni tarif dərəcələri və NTB-lər haqqında məlumatları əldə etmək çətindir və fasiləsiz vaxt seriyası məlumatları mövcud deyil; bu, ticarət siyasəti rejimlərindəki dəyişikliyi müəyyən etmək üçün bu növ tədbirin istifadəsini istisna edir.

Həm nəticəyə əsaslanan, həm də insidentlərə əsaslanan ölçülərlə bağlı problemlərə görə, ticarət açıqlığının ümumi istifadə olunan ölçüləri zəif korrelyasiya olunur. Ölkələrarası məlumatlardan istifadə edərək, Pritchett (1991) ticarət intensivliyi, struktura uyğunlaşdırılmış ticarət intensivliyi, idxalın nüfuz etmə nisbəti, Limer indeksləri, orta tarif, NTB əhatə əmsali və qiymətlərin təhrif indeksi (rəsmi məzənnənin PPP-alıcılıq qabiliyyəti pariteti əsaslanan məzənnəyə milli valyutaya bölgüsü) arasındakı əlaqələri araşdırdı. O bu nəticəyə gəldi ki, bu iki göstərici arasında əlaqə yoxdur. Bu fakt yuxarıda qeyd olunan tədbirlərdən hər hansı birinin ticarət rejiminin açıqlığını dəqiq şəkildə əks etdirməsi ilə bağlı sual doğurur.

E. MƏLUMAT BAZASI

At the center of this project is the compilation of trade liberalization data and measures of the real exchange rate, which are discussed in the following section.

Bu tədqiqatın mərkəzində ticarətin liberallaşdırılması məlumatlarının və real məzənnənin ölçülməsinin modeli dayanır ki, sonrakı bölmədə təqdim olunur.

Ticarətin liberallaşdırılması

Ümumiyyətlə, ticarətin liberallaşdırılması hökumətin müdaxiləsi nəticəsində ticarət axınlarındakı təhrifi azaltmaq məqsədilə hökumət tərəfindən edilən siyasət dəyişiklikləri nəzərdə tutur. İki növ siyasət dəyişiklikləri daxildir: (1) tariflər, rüsumlar, əlavələr və vergilər kimi qiymət alətləri; və (2) kvotalar, qadağalar, lisenziyalar, idxal depozitləri və s. kimi qeyri-tarif məhdudiyyətləri.

Ticarətin liberallaşdırılması tədbirləri epizodik təşkil olunur. Epizod, geniş sektorlara təsir edən tariflərin, qeyri-tariflərin və ya hər iki məhdudiyyətin -- əhəmiyyətli dərəcədə azaldıldığı tarixdən başlayır; heç bir aşkar dəyişikliklər olmadıqda başa çatır. Real məzənnənin ticarətin

liberallaşmasına reaksiyasının tarazlığa təsiri olduğundan, reallaşması üçün müəyyən vaxt tələb olunur, tezlik aylarla deyil, illərlə ölçülür. Ticarətin liberallaşdırılması ilə bağlı faktları (tarixləri ilə bərabər) Papageorgiou, Michaely və Choksi (1991), və ticarətin liberallaşdırılması ilə bağlı müxtəlif tədqiqatlar, ölkə araşdırmaları və nəşrləri, Tariflər və Ticarət Baş Sazişi (GATT) və Dünya Ticarət Təşkilatının nəşrlərindən əldə etmək olar.

Real Mübadilə Məzənnəsi

Real məzənnə indekslərinin iki tipi var: çoxtərəfli və ikitərəfli. Hər bir tipdə indeks istifadə olunan qiymət indekslərinə görə dəyişə bilər. Real məzənnənin ən yaxşı empirik ölçülməsinin nədən ibarət olduğuna dair ümumi razılıq olmadığı üçün empirik işdə tez-tez istifadə olunan real məzənnə indekslərinin dörd toplusu tərtib edilir. Bu indekslər tərtib edilərkən rəsmi nominal məzənnələr və istehlak qiymətləri indeksləri (İQİ) daxili qiymət səviyyələri üçün proksi olaraq istifadə olunur

Dörd indeksin hər birinin öz üstün cəhəti var. I Bölmədəki modeldə göstəriləni kimi, ölkə ticarəti liberallaşdırdıqda, satıla bilən və qeyri-ticari malların məcmusundan ibarət olan daxili bazardakı qiymət, dünya ticarəti qiymətinə nisbətən aşağı düşməlidir. Bu onu göstərir ki, həm satıla bilən, həm də satıla bilməyən qiymətləri özündə əks etdirən İQİ daxili qiymət səviyyəsi üçün məqbul göstəricidir. Bununla belə, satıla bilən qiymət indeksinə empirik bir analoq tapmaq çətindir. Əsasən satıla bilən malları ehtiva edən (wholesale price indices -Topdan Satış Qiymət İndeksi-WPI) indeksi, satıla bilən qiymət indeksi kimi CPI-yə nisbətən daha üstün bir proksidir.

Bu o deməkdir ki, nəzəri cəhətdən ikitərəfli real məzənnə indeksi kimi BIRER (ikitərəfli real məzənnə) BIRERC (ikitərəfli real məzənnə qiymət indeksindən) daha üstündür. Bununla belə, siyasət təhlillərində BIRERC çoxtərəfli məzənnə ilə müqayisədə İQİ (CPI) məlumatlarının geniş mövcudluğu və asan hesablanması səbəbindən ən populyar real məzənnə indeksidir (Edwards, 1989). Bundan əlavə, Topdan Satış Qiymət İndeksi-(WPI) komponentlərinin ölkələr üzrə dəyişməsi MLRER-i (çoxtərəfli real məzənnə) MLRERC -ə (qiymət indeksindən) nisbətən qeyri-adekvat edir. Ümumiyyətlə, ikitərəfli valyuta məzənnələri ölkənin əsas ticarət tərəfdaşlarına nisbətən qiymət səviyyəsini tam əks etdirmədiyi üçün çoxtərəfli real valyuta məzənnələrindən daha az üstünlük təşkil edir.

Cədvəl 1-də görüldüyü kimi, bu dörd indeks olduqca korrelyasiyalıdır. İki çoxtərəfli və iki ikitərəfli real valyuta məzənnələri arasındakı korrelyasiya çoxtərəfli və ikitərəfli real valyuta məzənnələri arasındakı korrelyasiyadan daha yüksəkdir. Bu Edvardsın (1989) nəticəsinə təsdiq edir ki, müəyyən indekslər qrupu daxilində (çoxtərəfli və ya ikitərəfli) real məzənnənin qurulmasında qiymət indeksinin seçimi bu iki qrup arasındakı seçimlərə nisbətən daha az əhəmiyyət kəsb edir.

F. NƏTİCƏLƏR

Bu bölmədə ticarətin liberallaşdırılmasından əvvəl və sonra real məzənnənin dinamikası araşdırılır. Panel məlumatlardan istifadə edərək və digər amillərə nəzarət edərək, real məzənnənin dinamikası ilə ticarətin liberallaşdırılması arasında əlaqə təhlil edilir.

Cədvəl 1. Real məzənnə arasındakı korrelyasiyalar indekslər

Indices				
	MLRERC	MLRER	BIRERC	BIRER
MLRERC	1.00			
MLRER	0.97	1.00		
BIRERC	0.92	0.96	1.00	
BIRER	0.96	0.95	0.97	1.00

MLRER-multilateral real exchange rate - Çoxtərəfli real məzənnə

BIRER- bilateral real exchange rate - İkitərəfli real məzənnə

MLRERC- multilateral real exchange rate countries' price indices -
Çoxtərəfli real məzənnə İQİ

BIRERC- bilateral real exchange rate countries' price indices - İkitərəfli real məzənnə İQİ

G. TİCARƏTİN LİBERALLAŞDIRILMASINDAN SONRA REAL MƏZƏNNƏ

Bu bölmə digər amillərə nəzarət etmədən ticarətin liberallaşdırılmasından sonra real məzənnənin necə dəyişdiyini araşdırır. Nəticələr göstərir ki, ticarətin liberallaşdırılmasından sonra real məzənnə əhəmiyyətli dərəcədə ucuzlaşır. Ticarətin liberallaşdırılması tədbirindən bir il sonra real məzənnənin liberallaşmadan əvvəlki illə müqayisəsi göstərir ki, əksər ölkələr bütün dörd indeks üzrə 20-40 faiz arasında real ucuzlaşmaya məruz qalmışdır (Şəkil 1). Orta faiz dəyişiklikləri 27 ilə 47 arasında dəyişir və bütün göstəricilər çox əhəmiyyətlidir (Cədvəl 2).

Ticarətin liberallaşdırılması zamanı orta hesabla real məzənnəsinin necə hərəkət etdiyini görmək üçün dörd indeksin kəşifən orta göstəriciləri Şəkil 2-də verilmişdir. Bu göstərir ki, orta hesabla real məzənnə ticarətin liberallaşdırılması başlamazdan əvvəl ucuzlaşdı və istifadə olunan indekslərdən asılı olmayaraq ticarətin liberallaşdırılmasına başladıqdan sonra daha da ucuzlaşdı. Bundan əlavə, liberallaşmanın başlanğıcında real məzənnənin daha sürətlə ucuzlaşdığı görünür. Bununla belə, BIRER real amortizasiyanın daha yumşaq modelini nümayiş etdirir ki, bu da Edvardsın (1989) real məzənnəsinin hərəkətini təhlil etmək üçün çoxtərəfli real məzənnədən istifadə etməyin vacib olduğu qənaətinə təsdiqləyir.

Ümumilikdə, məlumatların sadələşdirilmiş təhlili göstərir ki, nəzəriyyədə proqnozlaşdırıldığı kimi, ticarət liberallaşdırılmasından sonra real məzənnə ucuzlaşmaya meyillidir. İslahatdan əvvəlki bir illə müqayisədə ticarətin liberallaşdırılmasından bir il sonra real məzənnə orta hesabla 27 faizdən 48 faizə qədər ucuzlaşır. Bundan əlavə, ticarətin liberallaşdırılmasının əksəriyyəti real məzənnənin ucuzlaşdığı vaxtlarda baş vermişdir. Növbəti bölmədə digər amillərə nəzarət edildikdən sonra real məzənnənin dinamikası araşdırılır.

H. EKONOMETRİK SÜBUT

Ticarətin liberallaşdırılmasının real məzənnəyə təsirini qiymətləndirmək üçün istifadə olunan əsas ekonometrik model aşağıdakı tənlikdə təqdim olunur. Ticarətin liberallaşdırılmasının müxtəlif mərhələlərində real məzənnənin hərəkətini fərqləndirmək üçün "dummy" dəyişənlər dəsti istifadə olunur. Ekonometrik modeldəki digər dəyişənlər birinci bölmədə təqdim olunan real məzənnənin tarazlığı üzrə dinamikaların nəzəriyyəsinə əsaslanır.

Δ = faiz dəyişikliyi

Δ = dəyişiklik

$REER_{it}$ = ölkəsinin real məzənnə indeksi- t ilində

LIB_{it} = liberallaşma üzrə dummy, ölkə ərzində bir il fərz etməklə

$i's$ = ticarətin liberallaşdırılması tədbirləri

$OPEN_{it}$ = açıqlıq üzrə dummy, ən son ticarət liberalizasiyası tədbirini 1 (bir) fərz etsək,

Cədvəl 2. Real məzənnədə faiz dəyişikliyinə statistikasının xülasəsi

	MLRERC	MLRER	BIRERC	BIRER
Mean	47.64	38.92	36.12	27.17
Standard Error	17.64	16.44	16.43	15.17
Standard Deviation	136.68	127.32	127.27	117.50
Minimum	-48.11	-51.77	-52.21	-55.89
Maximum	936.55	855.18	866.63	792.13
Observations	60	60	60	60
Hypothesized Mean	0	0	0	0
Degree of Freedom	59	59	59	59
t-Stat	2.70	2.37	2.20	1.79
P(T≤t) one-tail	0.00	0.01	0.02	0.04

$RERDEV_{it-1}$ = real mübadilə məzənnəsinin uzunmüddətli tarazlıq səviyyəsindən faizlə kənarlaşması

$RGRW_{it}$ = ölkəsinin əsas ticarət tərəfdaşlarına nisbətən t vaxtında nisbi ÜDM artım tempi; i ölkənin əsas ticarət partnyoru ilə müqayisədə məhsuldarlığının nisbi artımı üçün göstərici

TOT_{it} = ticarət şərti indeksi

GOV_{it} = dövlət xərclərinin ÜDM-də payı

$CFLW_{it}$ = xalis kapital axınının ÜDM-ə nisbəti

$STAB_{it}$ = inflyasiyanın ilk fərqi -5 faiz və ya daha az olduqda onun dəyərini 1-ə təyin etməklə təqribən sabitləşmə üçün "dummy"

a = sabit

α_i = fərqi təsir

η_{it} = random xəta

Qeyd edək ki, $RERDEV$ qurmaq üçün aşağıdakı tənlik ölkəyə görə uyğunlaşdırılıb: $RER = \tilde{c} + \tilde{b}_1t + \tilde{b}_2t^2 + \tilde{b}_3t^3 + DE \sim V$, və $RERDEV = DE \sim V / RER$. Burada $\sim$ ən kiçik kvadratlar üsulunun hesablamalarını göstərir. Nisbi ÜDM-in artım tempinin hesablanmasında aşağıdakı tənlikdən istifadə olunur

$1 + RGRW_{it} = (1 + GRWTH_{it}) / \prod_j (1 + GRWTH_{jt}) W_{ij}$, burada j tərəfdaş ölkələrin indeksi, $GRWTH$ isə ÜDM-in artım sürətini təmsil edir və W_{ij} çoxtərəfli real məzənnələrinin qurulmasında istifadə edilən eyni ticarət əsaslı çəkilərdir.

NƏTİCƏ

Yekun olaraq qeyd edə bilərik ki, 45 ölkədə ticarətin liberallaşdırılması tədbirlərinin təhlilinə əsaslanan araşdırmamızdan istifadə edərək aşağıdakı nəticəyə gəlmək olar. Birincisi, ölkələr ticarətin liberallaşdırılmasından sonra real məzənnədə orta hesabla 27 faizdən 48 faizə qədər ucuzlaşa bilər.

İkincisi, ölkə iqtisadiyyatını ticarətə açıqdan sonra real məzənnənin uzunmüddətli tarazlıqdan kənara çıxması, ÜDM-in nisbi artımı, ticarət şərtləri, dövlət xərclərinin ÜDM-də payı və kapital axını kimi amillərə nəzarət etməklə real məzənnə ticarətin liberallaşdırılması illərində illik 14,8 faiz dəyərində ucuzlaşır və liberallaşmanın uzunmüddətli effekti isə 17,0 faiz

təşkil edir. Üçüncüsü, bir neçə ticarət liberallaşdırılması tədbirləri aparılan ölkələrdə ticarətin erkən liberallaşdırılması dövründəki məzənnənin sonrakı dövrlə müqayisəsində əhəmiyyətli dərəcədə fərq görünür. İlk dövrdə real məzənnə liberallaşmanın başlanğıcında əsasən dəyişməz qalır. Bunun əksinə olaraq, ölkənin sonuncu ticarət liberallaşdırılması tədbirinin başlanğıcında isə (demək olar ki, bütün tədqiq olunan liberallaşma siyasətləri qloballaşmanın dominant tendensiyaya çevrildiyi 1980-ci illərin sonundan sonra baş verib) ticarətin birinci ilində real məzənnənin ucuzlaşdığını müşahidə edirik. Bu müşahidələr nəzəriyyənin gəlidiyi nəticələrə dəstəkləyir. Ticarətin liberallaşdırılmasına keçid dövründə real məzənnənin qısamüddətli bahalaşması təzyiqlərlə müşahidə olunur. Bu da real məzənnənin uzunmüddətli tarazlığını ləngidir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

Canitrot, Adolfo, and Silvia Junco, 1993, "Macroeconomic Conditions and Trade Liberalization: The Case of Argentina," in *Macroeconomic Conditions and Trade Liberalization*, ed. by Canitrot and Junco (Washington: Inter-American Development Bank).

De la Dehesa, Guillermo, Jose J. Ruiz, and A. Torres, 1991, "Spain," in *Liberalizing Foreign Trade*, Vol. 6, ed. by D. Papageorgiou, M. Michaely, and A. Choksi (Oxford: Basil Blackwell).

Dornbusch, Rudiger, 1974, "Tariffs and Nontraded Goods," *Journal of International Economics*, Vol. 4 (May), pp. 177–85.

Edwards, Sebastian, 1989, *Real Exchange Rates, Devaluation, and Adjustment* (Cambridge, Massachusetts: MIT Press).

Elbadawi, Ibrahim, 1994, "Estimating Long-Run Equilibrium Real Exchange Rates," in *Estimating Equilibrium Exchange Rates*, ed. by John Williamson (Washington: Institute for International Economics).

General Agreement on Tariff and Trade (GATT), 1990a, *Trade Policy Review: Colombia* (Geneva).

Guisinger, S., and G. Scully, 1991, "Pakistan," in *Liberalizing Foreign Trade*, Vol. 5, ed. by D. Papageorgiou, M. Michaely, and A. Choksi (Oxford: Basil Blackwell).

Henry, Peter, 1997a, "Essays on International Finance and Macroeconomics: The Effects of Liberalization and Reform in LDC Stock Prices and Investment" (Ph.D. dissertation; Cambridge, Massachusetts: Massachusetts Institute of Technology).

Khan, Mohsin S., and Jonathan Ostry, 1992, "Response of the Equilibrium Real Exchange Rate to Real Disturbances in Developing Countries," *World Development* (U.K.), Vol. 20, No. 9, pp. 1325–34.

Kim, K., 1991, "Korea," 1991, in *Liberalizing Foreign Trade*, Vol. 2, ed. by D. Papageorgiou, M. Michaely, and A. Choksi (Oxford: Basil Blackwell).

Kopits, George, 1987, *Structural Reform, Stabilization, and Growth in Turkey* (Washington: International Monetary Fund).

Leamer, Edward, 1988, "Measures of Openness," in *Trade Policy Issues and Empirical Analysis*, ed. by Robert Baldwin (Chicago: University of Chicago Press), pp. 147–200.

Michaely, Michael, Demetris Papageorgiou, and Armeane M. Choksi, 1991, "Lessons of Experience in the Developing World," in *Liberalizing Foreign Trade*, Vol. 7, ed. by D. Papageorgiou, M. Michaely, and A. Choksi (Oxford: Basil Blackwell).

Nogues, J., 1991, "Peru," in *Liberalizing Foreign Trade*, Vol. 4, ed. by D. Papageorgiou, M. Michaely, and A. Choksi (Oxford: Basil Blackwell).

Onis, Ziya, and James Riedel, 1993, *Economic Crises and Long-Term Growth in Turkey* (Washington: World Bank).

Papageorgiou, D., M. Michaely, and A. Choksi, eds., 1991, *Liberalizing Foreign Trade* (Oxford: Basil Blackwell).

Pritchett, Lant, 1991, "Measuring Outward-Orientedness in Developing Countries: Can It Be

Done?" Working Paper No. 566 (Washington: World Bank).

Rodrik, Dani, 1992, "The Limits of Trade Policy Reform in Developing Countries," The Journal of Economic Perspectives, Vol. 6, No. 1, pp. 87–105.

Shepherd, Geoffrey, and Florian Albuero, 1991, "Philippines," in Liberalizing Foreign Trade, Vol. 2, ed. by D. Papageorgiou, M. Michaely, and A. Choksi (Oxford: Basil Blackwell).

Uygun, Ercan, 1993, "Trade Policies and Economic Performance in Turkey in the 1980s," in Trade and Growth: New Dilemmas in Trade Policy, ed. by Manuel R. Agosin and Diana Tussie (New York: St. Martin's Press)

TRADE LIBERALIZATION POLICIES AND THE RESPONSE OF THE EQUILIBRIUM REAL EXCHANGE RATE

Vusala Jafarova

SUMMARY

Theoretically, the real exchange rate should depreciate after a permanent trade liberalization. However, it could appreciate temporarily with a transitory liberalization and there is a little empirical evidence suggesting it exists. Existing studies on trade liberalization and its impact on real exchange rate movement use either indirect tests or openness measures which could be unreliable. This study based on individually documented trade liberalization in more than 40 countries. The main finding of the study shows that real exchange rates get depreciated after countries pursue open trade policies i.e. open their economy to trade. However, in countries with even multiple liberalization episodes, real exchange rates do not depreciate at the start of trade liberalization in early period which suggests that both partial or transitory trade liberalizations determine adjustments to the equilibrium exchange rate. In Azerbaijan trade liberalization policies directly impact non-oil sector exports, especially agriculture goods.

Key words: Trade, liberalization policies, GDP, export, import.